

UOT 902

ELMAR BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi, Azərbaycan
elmarbakhshaliev@gmail.com

DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNŞƏYİ VƏ XRONOLOGİYASI

Açar sözlər: Neolit dövrü, Eneolit dövrü, Dalmatəpə, basma naxışlı keramika, Mil düzü, Qarabağ, boyalı keramika, obsidian qaynaqları.

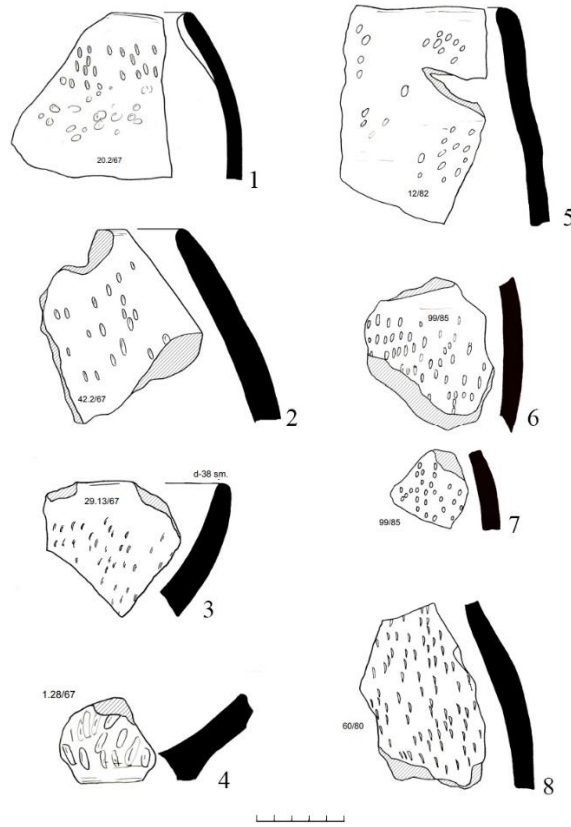
Giriş

Şimal-Qərbi İranda Urmiya gölü hövzəsinə yayılmış Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi haqda müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar bu mədəniyyətin mənşəyini İran ərazisində Dalma Təpə mədəniyyətindən əvvəl gələn mədəniyyətlərlə əlaqələndirir (8, p. 332). Başqa bir qrup tədqiqatçıya görə isə Dalma Təpə mədəniyyəti özündən əvvəlki və sonrakı mədəniyyətlərlə bir qrup əmələ gətirsə də, fərqlilik göstərən tərəfləri də çoxdur (25, p. 73). XX-əsrin 70-ci illərdəki araşdırmalar zamanı əldə olunan basma naxışlı keramika qrupu Mil düzü və Qarabağın keramikası ilə müqayisə olunmuşdur (21, s. 183). Ancaq Cənubi Qafqazda bu tip boyalı və basma naxışlı keramika qrupu kompleks şəkildə aşkarlanmadığı üçün bu məsələ həll edilməmişdir. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin Neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş basmanaxışlı keramika, bu mədəniyyətin xronologiyasına yenidən nəzər salmağa və onun mənşəyi haqda yeni fikirlər deməyə şərait yaratmışdır. Naxçıvantəpədən aşkar olunan basmanaxışlı keramika qrupu, Dalmatəpə mədəniyyətinə aid basmanaxışlı keramikanın boyalı keramikadan əvvələ aid olduğunu göstərmişdir. Maddi-mədəniyyət nümunələrinin təhlili basmanaxışlı keramika qrupunun mənşəyinin Naxçıvan və Mil-Qarabağ abidələri ilə əlaqəli ola biləcəyi fikrini də ortaya çıxarmışdır.

Mil düzü və Qarabağda Neolit dövrü abidələri

Azərbaycan ərazisində ovalıq və düzənlik relyefə malik Mil Düzü və Aran Qarabağ, su mənbələri, geniş otlaqları və torpaq quruluşuna görə qədim insaların yaşayışı üçün əlverişli olmuşdur. Bu regionda aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Neolit dövrünə aid çox sayda

arxeoloji abidə aşkar edilmişdir (1, s. 155). Aparılan araşdırmalar nəticəsində bu regionun Neolit dövrü memarlığının dairəvi və dördkünc formalı tikililərlə təmsil olunduğu müəyyən edilmişdir. Bunlardan İlanlıtəpə yaşayış yeri dördkünc formalı evlərin çoxluq təşkil etməsi ilə seçilir. Bununla yanaşı yaşayış yerində dairəvi sturuktura malik tikinti qatları da aşkar olunmuşdur (5, c. 48). İsmayılbəytəpədə aparılan arxeoloji tədqiqatlarda memarlıq quruluşunda dördkünc və dairəvi formalı arxitekturanın üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunmuşdur (1, s. 157). Naxçıvantəpə yaşayış yerinin memarlıq quruluşu da əsasən dördkünc, kənarları yuvarlaqlaşdırılmış dördkünc forma, dairəvi arxitektura ilə xarakterizə edilir. Bu bənzərliklər də Naxçıvantəpə və Mil-Qarabağ abidələrinin əlaqəli olması baxımından əhəmiyyətlidir. Cənubi Qafqazda yaşayış yerlərinin mənsubiyyətini müəyyən edilməsində keramika məmulatının mühüm əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, Mil Düzü və Qarabağın Neolit dövrü abidələri basma naxışlı keramika ilə xarakterizə olunur. Qarabağ abidələrindən Çalağantəpə (4, s. 673, tablo 378, 3), İlanlıtəpə (4, s. 313, tablo 189, 1-2) İsmayılbəytəpə (1, s. 160) və digər Neolit yaşayış yerlərinin basma naxışlı keramikası əsasən saman qarışıq gildən hazırlanmışdır (Şəkil 1, 1-8). Buradan aşkar edilmiş keramikanın hazırlanma üsulu, qatqı maddələrinin tərkibi və naxışlama şəkli Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş basma naxışlı keramika ilə bənzərlik göstərir. Xronoloji ardıcılığa diqqət yetirsək Mil-Qarabağ abidələrində basma naxışlı keramikanın ortaya çıxması e.ə VI minilliyin II yarısı və ortalarına aiddir.

Şəkil 1. İlanlıtəpə (1, 2, 3, 4) və Çalağantəpədən (5, 6, 7, 8) aşkar edilmiş Neolit dövrünə aid basma naxışlı keramika (T. Axundov).

Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar olunan bu tip keramika isə e.ə VI minilliyin sonuna aiddir. Bundan əlavə Mil düzü və Qarabağın Neolit abidələrindəki bəzi keramika nümunələri Dalmatəpə mədəniyyətinə aid keramika ilə yaxın bənzərlik göstərir (3, s. 53). Bu abidələr arasında Səngərtəpə (4, c. 101, tablo, 69, 3-4), Xanlıqtəpə (4, c. 105, tablo 73, 4), Kiçikli (2, s. 247-250) kimi yaşayış yerləri vardır. Tədqiqatçı J.Mellart Cənubi Qafqazın Neolit dövrünə aid basmanaxışlı keramikasını, Şimal-Qərbi İrannın Dalma tipli bu keramika qrupu ilə müqayisə etmişdir (21, p. 183). Lakin Cənubi Qafqazda Dalma tipli yaşayış yeri aşkar edilmədiyindən və arada olan xronoloji boşluq nəzərə alınaraq bu mədəniyyətin mənşəyinin Cənubi Qafqazla bağlı ola biləcəyi ehtimalı zəif olmuşdur. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin aşkar edilməsi və buradan əldə edilən keramikanın müqayisəli təhlili Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi barədə məsələyə yenidən baxılmasına və

xronologiyasının yenidən dəyərləndirilməsinə şərait yaratdı. Butün bunların nəticəsi olaraq Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş boyalı və basmanaxışlı keramikanı kompleks şəkildə ələ alırdıqda, onların Şimal-Qərbi İran ərazisində yayılmış digər abidələrlə qarşılıqlı müqayisə etmək mümkündür. Tədqiqatlarımız göstərir ki, e.ə V minilliyin birinci yarısında Urmiya gölü hövzəsində geniş yayılmış bu mədəniyyətin mənşəyi Mil düzü və Qarabağın Neolit dövrü basmanaxışlı keramikası ilə əlaqəli ola bilər. Həmçinin Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsi və buradan əldə edilmiş keramikanın müqayisəli təhlili, Naxçıvan ərazisini bu dövrdə Dalma mədəniyyətinin formalaşdığı və yayıldığı yer olaraq şərh etməyimizə şərait yaradır.

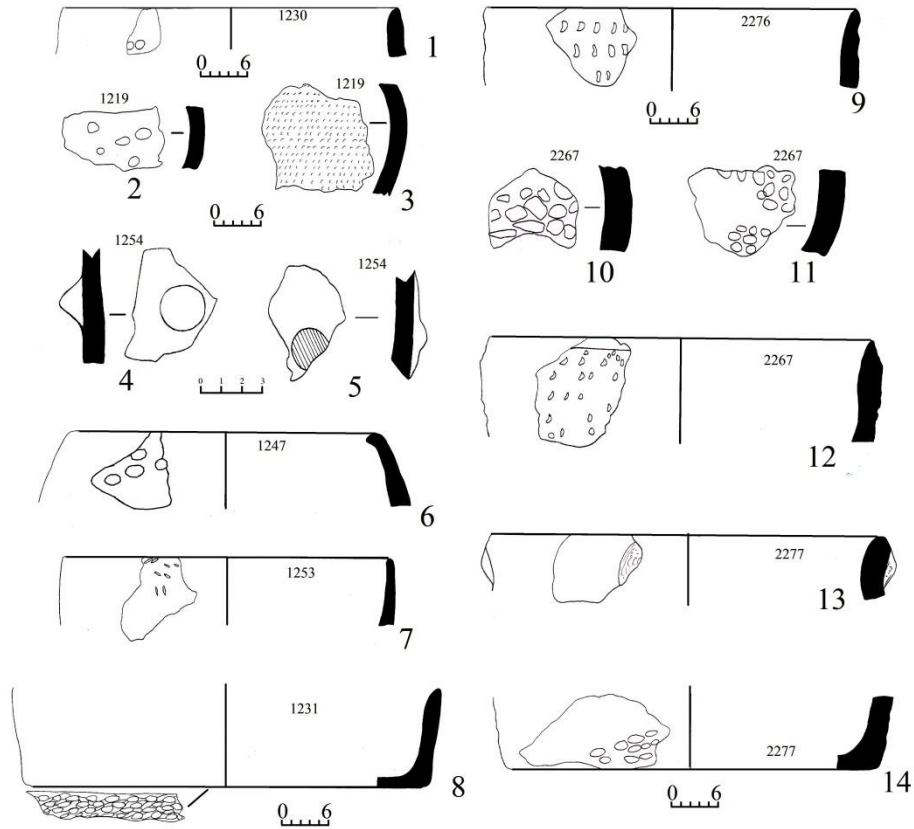
Naxçıvantəpənin Neolit dövrü basma naxışlı keramikası

Naxçıvantəpə yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin cənub-şərqində yerləşən, Dalma tipli keramika ilə xarakterizə edilən yaşayış yeridir. Nax-

çıvantəpənin Neolit təbəqəsi (Naxçıvantəpə 4) 2019-cu ildə üçüncü mövsüm qazıntıları zamanı aşkar edilmişdir (3, s. 52). Neolit təbəqəsində əldə edilmiş basmanaxışlı keramika saman qatılı gildən hazırlanmış və yaxşı bişirilmiş nümunələrdir (şəkil 2, 1-3, 6-8, 9-12, 14). Bu nümunələr əsasən barmaq basqısı və xüsusi alətin köməyi ilə naxışlanmışdır. Keramikanın təhlili zamanı məlum olmuşdur ki, bu tip qablar az müddətdə odda saxlanılmaqla bişirilmiş, gilin xəmirinə əsas qatqı maddəsi olaraq doğranmış saman qatılmışdır. Pektoqrafik araşdırmalar göstərir ki, bişirilmə açıq tipli ocaqlarda olduğun-

dan keramikanın divarları arasında bişməmiş təbəqə qalmışdır. Açıq tipli keramika bişirmə ocaqları Naxçıvantəpədə iki yerdə aşkar olunmuşdur. Keramika nümunələri arasında mineral qarışığı olan keramika azdır. Bunların səthi qırmızı rəngli boyaqla boyanaraq cilalanmış, bəzi nümunələrdə isə keramikanın yalnız iç tərəfi qırmızı boyaqla boyanmışdır.

Urmiya hövzəsində Dalma mədəniyyəti ilə bağlı araşdırmalar, arxeoloji ədəbiyyatda bu tip keramikanın boyalılarından sonra formalaşdığı fikrini ortaya çıxarmışdı (14, p. 111).

Şəkil 2. Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən (Naxçıvantəpə 4) aşkar edilmiş basma və qabartma naxışlı keramika.

Hacı Firuz yaşayış yerində Dalma tipli boyalı keramika Neolit təbəqəsindən yuxarıda aşkar olunmuşdur (15, p. 479). Bəzi tədqiqatçılar Dalma mədəniyyətinin Hacı Firuzdan formalaşması fikrini müdafiə etsədə (8, p. 332), aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hər iki mədəniyyətin keramika qrupu arasında fərqli cəhətlər mövcuddur (25, p. 73). Bəzi tədqiqat əsərlərində isə Urmiya gölü hövzəsində yayılmış bu mədəniyyətin

Cənubi Qafqazla bağlı olması ilə bağlı məlumatların təsadüfi olduğu qeyd edilmişdir (25, p. 68). Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş basma naxışlı keramikanın müqayisəli təhlili göstərir ki, onların hazırlanma texnikası, qatqı tərkibi və naxışlama şəkli Mil-Qarabağ abidələri ilə yaxından bənzərdir. Buradan aşkar edilmiş basmanaxışlı keramika nümunələri Mil-Qarabağ abidələrinə aid keramika qrupu ilə ey-

nilik göstərir. Naxçıvantəpədən Neolit dövrünə aid basma naxışlı keramikanın aşkar edilməsi Cənubi Qafqazda bu mədəniyyətin yayıldığını göstərməklə yanaşı, onların xronologiyasına da yenidən nəzər salmağa şərait yaratmışdır. Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, Dalma tipli basmanaxışlı keramika, boyalı keramikadan daha əvvəlki tarixə aiddir. Fikrimizcə, e.ə V minilliyin əvvəllərində Urmiya hövzəsində geniş yayılmış Dalma mədəniyyətinin mənşəyi Naxçıvan və Mil-Qarabağ abidələri ilə əlaqəlidir.

Naxçıvantəpənin Dalma tipli basma və boyanaxışlı keramikası

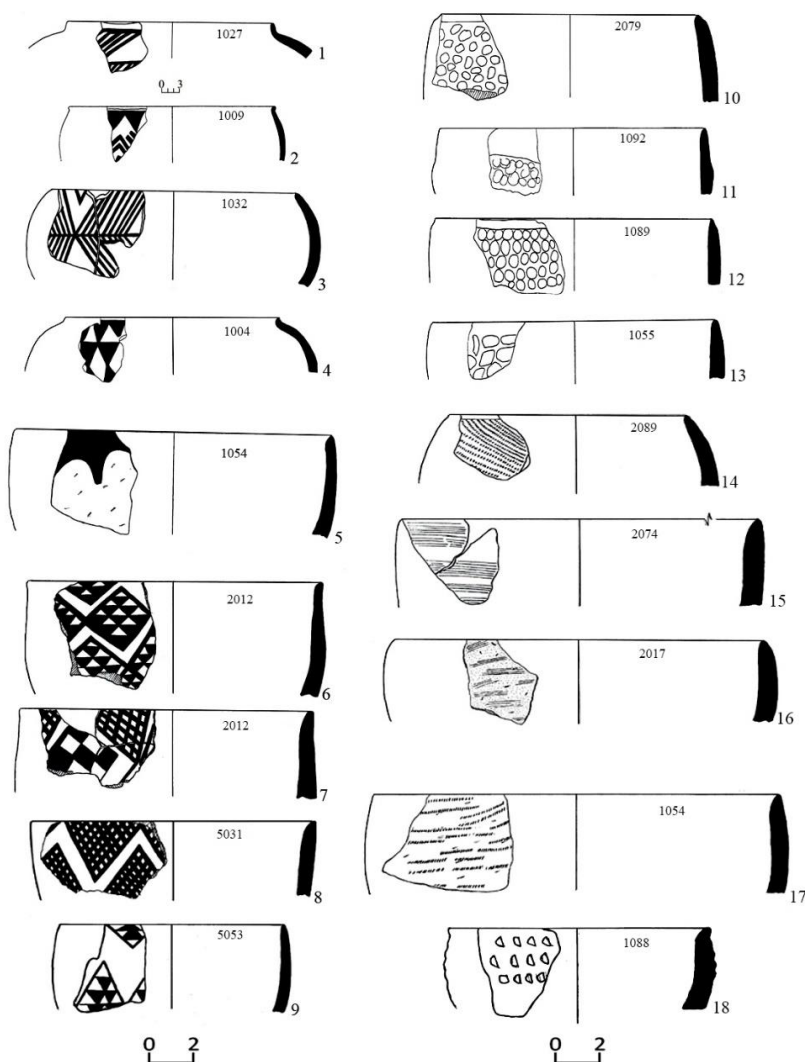
Dalma tipli keramika başlıca olaraq Naxçıvantəpə yaşayış yerinin üst təbəqələrindən (Naxçıvantəpə 1, Naxçıvantəpə 2, Naxçıvantəpə 3) aşkar olunmuşdur. Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş keramika nümunələri başlıca olaraq boyalı və basmanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilir (şəkil 3, 1-18). Boyalı keramika məmulatı iki qrupa bölünür. Birinci qrupdakı boyalı keramika əsasən sarı və qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında qatqısı olmayan gildən hazırlanmış, yaxşı bişirilmişdir. Hər iki üzdən qırmızı boya ilə incə astar çəkilmiş nümunələrin üzəri qara və qəhvəyi rəngli boyaqla torşəkilli, bir-birinin üzərinə çəkilmiş üçbucaqlar şəklində, bir-birinin üstünə çəkilmiş üçbucaqlar, içərisi paralel xəttlərlə doldurulmuş üçbucaqlar, sünbülşəkilli və şaquli xəttlər şəklində naxışlarla boyanmışdır. Bu tip keramika nümunələri forma, istehsal texnikası və naxışlanma baxımından Şimal-Qərbi İranda yerləşən Dalma tipli keramika ilə yaxın bənzərlik göstərir. Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş keramika nümunələri qabarıq gövdəli, silindirik konusvari və bikonik gövdəlidir. Qabarıq gövdəliyərin üzərindəki naxışların bənzərləri CulfaKültəpəsi VIII (8, p. 328, fig. 9, 4,7), Dəvə Göz (7, p. 76, fig. 12, 1) silindirik konusvari formada istehsal olunan keramika üzərindəki naxışların bənzərləri Hacı Firuz (19, p. 155, fig. 97), Seh Qabi (15, p. 264, fig. 58, 29, 2), Təpə Sivan (24, p. 98–117) bikonik formaya malik qabları üzərindəki naxışlar Culfa Kultəpəsi VIII (8, p.328, fig. 5, A-1, B-7) Tepe Siah-

bid (15, p. 411, fig.102, 5) və digər abidələrdən məlumdur.

Yaşayış yerinin ikinci qrup boyalı keramikası əsas olaraq saman qatılmış gildən hazırlanmış nümunələrdir. Bu nümunələrin bəzisinin içərisi qırmızı astarla boyanmış, xarici səthi isə birbaşa gilin üzərinə qırmızı boyaqla enli zolaqlar şəklində naxışlanmışdır. Bunların bənzərləri Hacı Firuz (26, p. 391, fig. 92) Lavintəpə (16, p.116-117, fig. 9-10) Dalmatəpə (14, 11, p.125, fig. 9, M) və digər abidələrdən aşkar edilmiş keramika ilə bənzərdir.

Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş ikinci qrup keramika basma naxışlı keramikadır. Basma naxışlı keramikanın hazırlanma texnologiyası, forması və naxışlama üsulu baxımından Dalma tipli keramika ilə yaxın bənzərlik göstərir. Bunlar əsasən qırmızı və sarı rəngdə qabarıq, silindirik konusvari, bikonik gövdəyə malik kasa nümunələridir. Bəzi nümunələr qatqısız gildən hazırlansa da, bəzilərinin emalında gilə qatqı maddəsi olaraq saman qatıldığı müşahidə olunur. Erkən Eeolit dövrünə tarixləndirdiyimiz bikonik formalı keramika nümunələri üzərinə çəkilmiş qalın astarla diqqət çəkir. Qədim duluscular bu keramika tipinin xüsusilə iç tərəfinə qırmızı qalın astar çəkməmiş və cilalamışlar. Bundan əlavə yaşayış yerindən çox sayda barmaq basqılı, daraqvari alət və xüsusi alətin köməyi ilə naxışlanmış nümunələr də aşkar olunmuşdur.

Basma naxışlı bu tip keramika nümunələrinə Sonqar vadisi (17, p. 11, fig. 2, 3), Dalmatəpə (14, p.124, fig. pl. I, c), Lavintəpə (16, p. 116, fig. 9, I) kimi abidələrdə rast gəlinir. Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş keramika nümunələri arasında oturacağı barmaq basqısı şəklində naxışlanmış keramika diqqət çəkicidir. Bu tip keramikanın bənzərlərinə Şimal-Qərbi İranda Dəvə Göz (7, p. 75, fig. 11), Hacı Firuz (26, p.123, fig. 81) yaşayış yerlərində rast gəlinir. Başqa bir naxışlama üsulu daraqvari alətlə basma və daraqlama şəklində naxışlanmış nümunələrdir. Bu tip naxışlama üsuluna malik keramika nümunələri qədim insaların həyatında incə hazırlanmış məişət əşyalarından iri həcmli qablara qədər geniş yayılmışdır.

Şəkil 3. Naxçıvantəpədən Eneolit dövrünə aid aşkar edilmiş basma naxışlı və boyalı keramika nümunələri.

Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş boyalı keramika qrupu Şimal-Qərbi İranda Urmiya hövzəsində geniş yayılmış Dalma tipli keramika ilə yaxın bənzərlik göstərir. Digər tərəfdən boyalı keramikanın naxışlanmasında Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin təsiri özünü açıq şəkildə göstərir. Fikrimizcə, bu tip keramikanın mənşəyi Xalaf və Ubeyd boyalı keramikası ilə əlaqəlidir. Lakin Dalma boyalıları Xalaf və Ubeyd boyalıları təkrar etməmiş, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Məhz elə buna görə də bu mədəniyyət tədqiqatçıları tərəfindən Dalma fenomeni adlandırılmışdır. Dalma tipli bu keramika qrupu e.ə V minilliyin ortalarında Şimal-Qərbi İranda Zaqros silsiləsinin mərkəzi və şimal dağlıq vadiləri boyunca geniş yayıldığı müşahidə olunmuşdur. Tədqiqatların fikrinə görə, bu tip keramika həmçinin Mesopotamya və

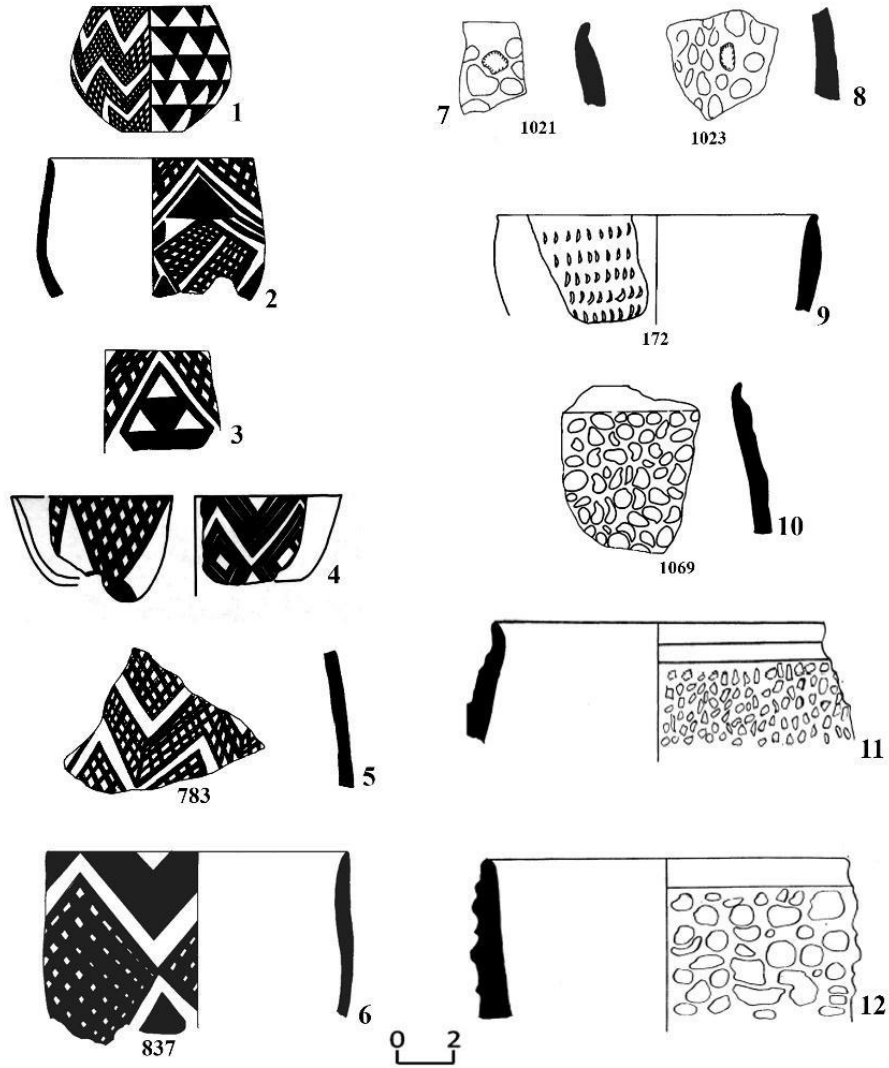
Zaqros silsiləsinin qərbində yayılan Ubeyd 3 və Ubeyd 4-ün birinci mərhələsi ilə eyni dövrə tarixləndirilə bilər (18, p.97).

Şimal-Qərbi İranda (İran Azərbaycanı) Dalma mədəniyyəti

Dalmatəpə yaşayış yeri Şimal-Qərbi İranda (İran Azərbaycanı) Urmiya gölündən cənub-qərbdə yerləşir. Eneolit dövrünə aid yaşayış yerində ilk dəfə 1958-1959-cu illərdə C. Burney kiçik ölçülü qazıntılar aparmış, daha sonra 1961-ci ildə C. Young yaşayış yerini daha geniş qazıntılarla tədqiq etmişdir. Buradan aşkar edilmiş boyalı və basma naxışlı keramika nümunələri (şəkil 4, 1, 2, 3, 4, 11, 12) arxeoloji ədəbiyyatda Dalma keramikası kimi qeyd edilmişdir (14, p. 111). Dalma keramikasını mərkəzi və orta Zaqrosda mövcud olmuş digər keramika qruplarından ayıran tamamilə fərqli tərzdə bo-

yama şəkli və basma naxışlı keramikasıdır. Bu tip boyalı keramika saman qatılmış gildən yaxşı bişirilmiş qırmızı, dəvətükü, tünd qırmızı rəngdə hazırlanmış keramika nümunələridir. Keramikanın üzəri qara və qəhvəyi rəngli boyalarla müxtəlif həndəsi fiqurlarla boyanmışdır. Bu tip keramika adətən kəsikdə qara rənglidir və üzəri cilalanmışdır. Şimal-Qərbi İranda Dalma tipli bu keramika nümunələrinə Culfa Kültəpəsi VIII (6, p.109, fig. 8, 1, 4, 3. 8, p. 328, tablo a, b), Dava Göz (7, p. 74, fig 7, 1), Hacı Firuz (26, p. 145, fig. 92), Dalmatəpə (14, p.121, fig. 4, a, e, d, f), Seh Gabi (15, p. 255, fig. 55, 1.1, 1.5), Lavintəpə (16, 2012, p. 114, fig. 7, 437, 456), Təpə Siahbid (15, 840 p. p. 407, fig. 100, 16), Pisdəli (23, plate III), Yanıqtəpə (11, plate XLI-II, 9, 10. 10, plate XV, 2, 3), Göytəpə (12, fig. 6, 310), Ahranjantəpə (9, p.162, fig. 4, fig. 5, f) və digər abidələrdən məlumdur. Xüsusilə Lavintəpədən aşkr edilmiş keramika Naxçıvantəpə keramikası ilə eynilik təşkil edir (Şəkil 4, 5-10). Dalmatəpə mədəniyyətinə aid digər mühüm keramika qrupu basma naxışlı keramikadır. Bunlar adətən saman qatılmış gildən hazırlanmış keramika nümunələridir. Keramikanın üzəri barmaq basqısı, xüsusi alətin köməyi ilə və darqvari alətlə naxışlanmış nümunələri vardır. Bu tip keramika qrupunun səthi qırmızı boyaqla boyanmış bəzilərinin səthində qara ləkələr vardır. Dalma tipli basma naxışlı keramika nümunələrinin iç tərəfləri adətən işlənməmiş buraxılmışdır. Bəzilərinin iç tərəfi qırmızı astarla örtülmüşdür. Bu nümunələr Sonqar Vadisi (17, p. 11, fig. 2, 3), Dalmatəpə (14, p. 124, Pl. I, c; p. 125, d), Lavintəpə (16, p. 117, fig.10, 1069, 1285), Seh Gabi (15, p. 244, fig. 50) Təpə Qışlaq (22, p. 58, fig. 17a, G; p. 61, fig. 24b) və digər abidələrdə aşkar edilmişdir. Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealı haqqında arxeoloji ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər vardır. Henriksonun fikrinə görə, Dalma tipli keramika əsas mərkəz Zagros dağ silsiləsinin şərqindəki yüksəkliklər olmaqla, Urmiya Gölü hövzəsindən şimal-şərqdə yerləşən Şərqi Kürdüstana və oradan Şimal-Şərqi Luristana yayılmışdır (13, p. 39). C.Young Dalma mədəniyyətinin yayılma arealını Urmiya gölünün cənubunda Kirmanşah və Həmədan bölgəsi olaraq qeyd etmiş və bu yayılımın Xürrəməbad vadisi ilə məhdudlaşdığı fikrini söyləmişdir (27, p. 231). Kreaton apardı-

ğı tədqiqatlar nəticəsində Dalma mədəniyyətinin Urmiya hövzəsinin şimal-qərbində yayıldığından bəhs etmişdir (19, p. 116-121). Son illərdə Urmiya gölünün şimalında arxeoloji tədqiqatlar aparən Abedi, Urmiya hövzəsinin şimalındakı abidələrin yetərincə tədqiq edilmədiyini qeyd etmiş və bu mədəniyyətin şimala yayılmasından bəhs etmişdir (7, p. 70). Dalma tipli keramikanın mənşəyi haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. Abedi, Dalma tipli keramikanın Urmiya gölünün şimal ərazisində yayılması haqqında Şimal-Qərbi İrana idxal olaraq (burada nəzərdə tutduğu qərb və cənub bölgəsindən kənar bir yerdir) gətirilməsi və Dalma mədəniyyətinin Hacı Firuzun davamı ola biləcəyi kimi iki fikir irəli sürmüşdür (8, p. 332). Hacı Firuzda Dalma və Hacı Firuz dövrləri arasında, memarlıqda gözə çarpan dəyişiklik olmadığını qeyd edən Mellart keramika istehsalındakı dəyişikliyə diqqət çəkmişdir. O, hər iki mədəniyyətin keramikasının təhlilini aparmış, Dalma tipli keramikanın yalnız Urmiya hövzəsindən məlum olduğu üçün mənşəyinin bilinməməsi ilə yanaşı Dalma keramikasının Hacı Firuz keramikasının inkişafı nəticəsində ortaya çıxmış ola biləcəyi fikrini söyləmişdir (20, p. 46). Dalma keramikası üzərində arxeoloji və texniki araşdırma aparən tədqiqatçılar bu keramikanın yerli olduğu fikrini söyləmişdir. Tədqiqatçılar həmçinin bölgələrarası gil ticarətinə aid tutarlı faktlar aşkarlamamışdır (13, p. 43). Dalma keramikası üzərində pektografik analiz aparən tədqiqatçılar Dalma keramikasının özündən əvvəlki Hacı Firuz və sonrakı Pisdəli keramika nümunələri ilə mikro quruluşda açıq bir fərq göstərdiyini qeyd edirlər. Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, keramikanın istehsal üsulu digərlərindən tamamilə fərqlənir. Bununla yanaşı tədqiqatçılar bu fərqlərin təkcə keramika ənənələri arasında deyil, hər bir keramika ənənəsinin içində də əhəmiyyətli dərəcədə olduğunu vurğulamış, bunu evlərində fərdi şəkildə keramika istehsalı ilə məşğul olan dulusçular ilə əlaqələndirmişlər. Bununla belə, Y.Tonoikenin fikrinə görə, Dalma keramikası, Hacı Firuz və Pisdəli ilə qrup əmələ gətirsədə onlar arasında fərqlər mövcuddur (25, p. 73). Beləliklə, Mərkəzi və Şimal-Qərbi İranda basmanaxışlı keramikanın mənşəyi ilə bağlı tutarlı faktlar aşkar edilməmişdir.

Şəkil 4. Dalmatəpə (1, 2, 3, 4, 11, 12) və Lavintəpədən (5, 6, 7, 8, 9, 10) aşkar edilmiş boyalı və basma naxışlı keramika.

Arxeoloji ədəbiyyatda Dalma tipli keramikanın dövrləşdirilməsi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. XX əsrin 70-80-ci illərində Dalma mədəniyyəti ilə bağlı araşdırma aparan arxeoloqlar bu mədəniyyəti e.ə V minilliyin ikinci yarısına tarixləndirmişdir (14, p.120). Şimal-Qərbi İranda Dalma tipli abidələrdən və yaşayış yerlərinin Dalma təbəqəsindən götürülən analizlərin nəticələri fərqlidir. Culfa Kültərəsində VIII təbəqədən aşkarlanmış və kömür analizi e.ə 4600-4380-cü illəri göstərmişdir (6, p. 54). Bu yaşayış yerinin Dalma tipli boyalı keramika tapılan VII təbəqəsinin karbon analizləri e.ə 4270-4050 (6, p.55). Seh Gabi yaşayış yerində bu tip keramika e.ə. 3700-3200-cü illərə aid edilmişdir (15, p. 482). Bundan əlavə bu tip ke-

ramika Hacı Firuzda e.ə. 4900 (15, p. 481), Dalmatəpədə isə e.ə.4930-cu ilə tarixləndirilmişdir (15, p. 530). Buna baxmayaraq bəzi tədqiqatçılar Dalma mədəniyyətinin e.ə V minilliyin ikinci yarısına aid olduğu fikrini qeyd etmişlərdir (28, p. 40). Abedi Şimal-Qərbi İran ərazisində apardığı araşdırmalar nəticəsində Dalma mədəniyyətini e.ə V minilliyin birinci yarısına aid etmişdir (8, p. 323). Həmədan yaxınlığında tədqiq edilən Təpə Qışlaq (22, p. 52) yaşayış yerinin stratigrafiyası da Dalma Tipli basma naxışlı keramikanın e. ə. V minilliyin əvvəlində meydana çıxdığını göstərir.

Nəticə

Naxçıvantəpənin üst qatlarından aşkar edilmiş boyalı və basmanaxışlı keramika e.ə V minilliyin ortalarına tarixlənir (bu bəzən erkən-orta xalkolitik adlanır). Bu nümunələr Zaqros dağ silsiləsinin qərbində yayılan Ubeyd 3 və Ubeyd 4-lə həmdövrüdür. Dalma tipli boyalıların basma naxışlı keramikadan əvvəl olduğu fikri deyilsə də, Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş Dalma tipli basma naxışlı keramika, Mil Düzü və Qarabağın Neolit dövrü basma naxışlı keramikası bu tip keramika qrupunun Dalma boyalılarından əvvəlki tarixə aid olduğunu göstərir. Fikrimizcə, Dalma tipli boyalı keramikanın mənşəyi Xalaf və Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqəlidir. Buradan aşkar edilmiş sadə keramika nümunələri isə I Kültəpə yaşayış yerinin keramikası ilə yaxın bənzərlik göstərir. Bu tip keramikanın mənşəyi I Kültəpə ilə əlaqəli ola bilər. Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş basma naxışlı keramika, Mil-Qarabağ abidələrinin bu tip keramikası ilə qarşılaşdırdıqda hər iki keramika qrupunun yaxın bənzərliklər göstərdiyini müşahidə edirik. Dalmatəpə keramikasının tərkibi və hazırlanma texnikası Naxçıvantəpə və Mil-Qarabağ abidələrinin Neolit keramikası ilə eynilik göstərir. Tədqiqatçılar Şimal-Qərbi İranda geniş yayılmış bu mədəniyyətin mənşəyini bu ərazidə Dalmadan öncəki mədəniyyətlərlə əlaqələndirməyə çalışsalar da, araşdırmalar göstərir ki, Dalma keramikası Mərkəzi və Şimal-Qərbi İranın Neolit keramikasından fərqlidir. Bu fərqlər keramikanın hazırlanma prosesindən əlavə qatqı maddələrində də özünü göstərir. Fikrimizcə, Cənubi Qafqaz regionunda dini və iqtisadi zəmində meydana çıxan bu tip keramika Azərbaycanın Qarabağ və Naxçıvan bölgəsində formalaşmış, xammal mənbələrindən istifadə və köçəri maldarlığın inkişafı ilə əsas mərkəzdən Şimal-Qərbi İran, İraq və digər regionlara yayılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alməmmədov X. Cənubi Qafqaz Neolitində yeni sosial-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü // Azərbaycan arxeologiyası, 21/1, 2018, s. 152-176.
2. Alməmmədov X. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu, Bakı: Çap Art, 2016. 448 s.
3. Baxşəliyev E. Baxşəliyev V. Naxçıvantəpədə arxeoloji qazıntılar // AMEA Sosial elmlər, 2020, №2, s.51-59
4. Ахундов Т. У истоков Кавказкой цивилизации Карабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017. 918 с.
5. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1987. 260 с.
6. Abedi A., Khatib Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoscinzadeh J. and Ebrahimi GH. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa). North-Western Iran, 2010: First Preliminary- Report // *Ancient Near Eastern Studies*, vol. 51, 2014, p. 33-167.
7. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran // *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 17, № 1, 2017, p.69-87.
8. Akbar Abedi, Behrooz Omrani and Azam Karimifar. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran Dalma and Pisdeli revisited // *Documenta Praehistorica XLII*, 2015, p.321-338.
9. Ajourloo B. The Early Pottery Neolithic Tradition of the Salmās Plain in Azerbaijan, Northwestern Iranian Plateau. *Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 18* Berlin, ex oriente, 2016, p.149-168
10. Burney C. A. The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962: Third Preliminary Report // *Iraq*, Vol. 26, № 1, 1964, p. 54-61.
11. Burney C. A. The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report // *Iraq*, vol. 24, № 2, 1962, p. 134-152.
12. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murray, 1951.
13. Henrickson E. F., Vitali V. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration in Highland Western Iran // *Paléorient*. 1987, 13/2, p. 37-45.
14. Hamlin C. Dalma Tepe // *Iran*, 13. 1975, p. 111-128.
15. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis

submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto. Toronto, 1983, 840 p.

16. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J. and Vahdati N. H. Excavation at Lavin Tepe North-west Iran // *Ancient Near Eastern Studies*, vol. 40, 2012, p. 95-117.

17. Heyderyan M., Möhsün Z., Həmid H. Kirmanşahın Sonqar vadisində Orta Xalkolitik yaşayış yerləri // *Payambastanşünas*, 1392, № 19, p. 1-14.

18. Henricson E. F.. An updated chronology of the Early and Middle chalcolithic of the Central Zagros Highlands western Iran // *Iran*, 23, 1985, p. 63-108.

19. Kearton R. Settlement Pattern in Western Azerbaijan, Iran. PhD Dissertation, 1970.

20. Mellart. J. The Earliest Settlements in Western Asia-From the Ninth to the End of the Fifth Millennium B. C. (Vol I, Chapter VII & I-X) / Cambridge Ancient History Series Paperback – January 1, 1967, 61 p.

21. Mellart J. The Neolithic of the Near East, London: Thames and Hudson Ltd. 1975, 154 p.

22. Motarjem A. Sharifi M. Cultural Development of Chalcolithic Era in the East of

Central Zagros based on Archaeological Excavations at Tepe Gheshlagh // *Iranian Journal of Archaeological Studies* 4 (2014), pp. 49-65.

23. Dyson R. H., Young, T. The Solduz Valley, Iran: Pisdeli Tepe // *Antiquity*, 1960, 34(133), 19-28.

24. Solecki R. W. and Solecki R. S., Tepe Seavan - A Dalma Period Site in the Margavar Valley, Azerbaijan // *Bulletin of the Asia Institute* 3, 1973, p. 98-117.

25. Tonoike, Y. Petrographic Analysis of the 6th Millennium B.C. Dalma Ceramics from Northwestern and Central Zagros // *Iranian Journal Of Archaeological Studies* 2: 2 (2012) pp.65-80

26. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.

27. Young T.C. Survey in Western Iran, 1961 // *Journal of Near Eastern Studies*, 25/4, 1966, p. 228-239.

28. Zeynivand M., Hariryan H., Heydarian M. The Dalma Settlements of Songhor and Koliyaei Plains, Central Zagros // *Iranian Journal Of Archaeological Studies* 3, 2013, p. 39-47.

Резюме

Эльмар Бахшалиев

Генезис и хронология культуры Далма тепе

О генезисе культуры Далма тепе высказаны различные мнения. Некоторые исследователи генезис этой культуры связывают с поселением неолитической культуры Хаджи Фируз, расположенного в северо-западном Иране. Другие исследователи тисненую керамику культуры Далма тепе связали с аналогичной керамикой Карабаха. Однако, нововыявленное поселение Нахчывантепе позволяло высказать новые мнения о генезисе и хронологии культуры Далма тепе. Исследование этого поселения показало, что тисненная керамика в памятниках Карабаха и Нахчывана появлялась в эпохе неолита. Выяснилось и то, что подобная керамика древнее чем расписной керамики культуры Далма Тепе. На основе исследований можно заключить, что генезис культуры Дальма тепе, а особенно тисненная керамика генетически связана с памятниками Нахчывана и Мил-Карабаха.

Ключевые слова: неолит, энеолит, Далма тепе, тисненная керамика, Мил степ, Карабах, расписная керамика, залежи обсидиана.

Summary

Elmar Bakhshaliyev

Genesis and chronology of Dalma Tepe culture

Various opinions have been expressed about the genesis of Dalma culture. Some researchers associate the genesis of this culture with the settlement of the Neolithic culture of Haji Firuz, located in northwestern Iran. Other researchers associated impression ceramics of the Dalma Tepe culture with similar ceramics of Karabakh. However, the newly announced settlement of Nakhchivan tepe made it possible to express new opinions on the genesis and chronology of Dalma Tepe culture. A study of this settlement showed that impression ceramics in the monuments of Karabakh and Nakhchivan appeared in the Neolithic period. It turned out that such ceramics are more ancient than painted ceramics of the culture of Dalma Tepe. Based on studies, it can be concluded that the genesis of the Dalma Tepe culture, and especially impression ceramics, is genetically connected with the monuments of Nakhchivan and Mil-Karabakh.

Keywords: *Neolithic, Chalcolithic, Dalma Tepe, impression ceramics, Mil step, Karabakh, painted ceramics, obsidian deposits.*